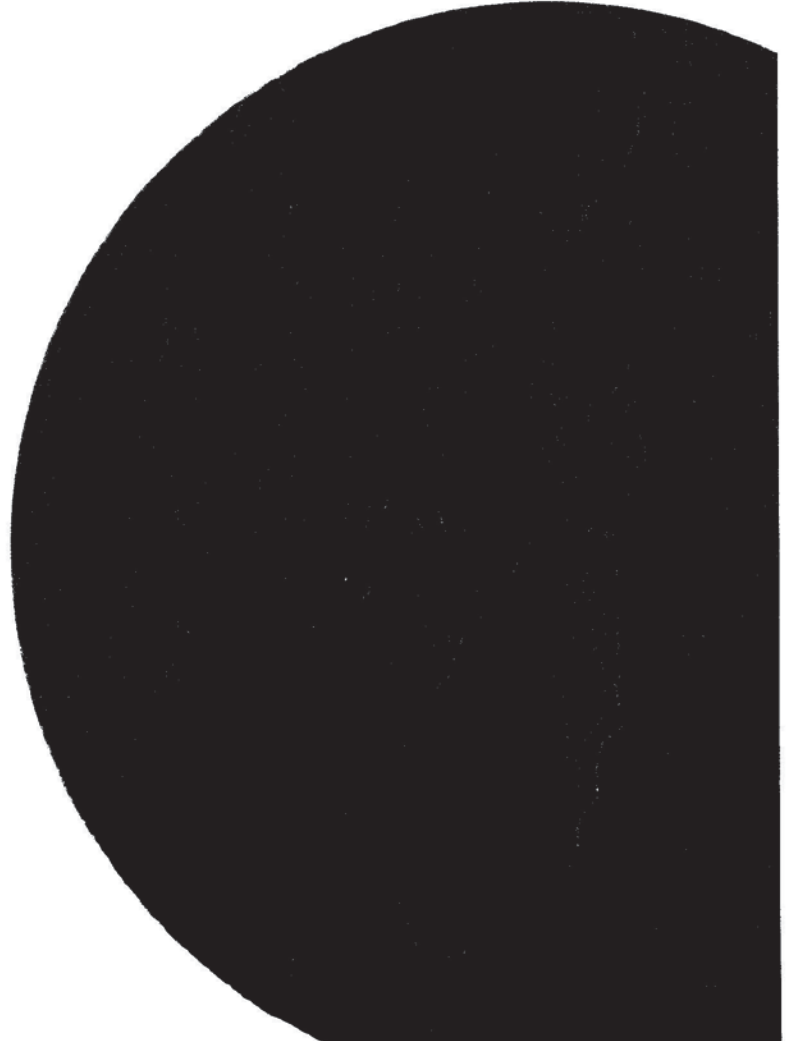

varoluşun makâm ve hâlleri: tasavvufu insan-Tanrı ilişkisi

Hikmet YAMAN

Yard.Doç.Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Tasavvuf epistemolojisinin en karakteristik hususiyetlerinden biri sufinin hâl ve makâmları arasında varolagelen dengedir. Sufinin bilgisi onun bir “hâl”idir ve “makâm”ıyla paralellik arzeder. Bu boyutu itibariyle tasavvuf epistemolojisinin en karakteristik hususiyetlerinden biri sufinin hâl ve makâmları arasında varolagelen dengedir. Sufinin bilgisi onun bir “hâl”idir ve “makâm”ıyla paralellik arzeder. Bu boyutu itibariyle tasavvuf epistemolojisinin oldukça varoluşsal bir mâhiyeti vardır; mutasavvıfın vecdinde belirleyici olan vücûdudur. Onun vücûdunun neticesi olmayan bir vecdi tecrübe etmesi öngörülmez. Kendi varlığının mâhiyet ve hakîkati hakkında sıhhatli bir bilgiye sahip olabilme hedefli faaliyetinde sufi dış dünya (*seyr-i sülûk-i âfâkî*) ve iç dünyaya (*seyr-i sülûk-ı enfusî*) taallük eden bir dizi epistemik süreç içerisinden geçer. Varlık skalasında kendi ontik konumunda muteber bir şuur seviyesine ulaşmak mutasavvıf için hayâtiyet arzeden bir hususdur.

Bu şekil ferdi tecrübeye dayalı (*tatmayan bilmez*) ve varoluşsal karakterli (*olmayan bilmez*) bilgi teorisi tasavvuf ontoloji ve epistemolojisine âşina olmayanlar tarafından kontrolsüz bir subjectivizm –ve hatta epistemolojik bir kaos– olarak değerlendirilebilir. Ancak sufilere göre makâm ve hâllerin zâhirden bâtına doğru açılımlarla seyreden ortak-merkezli (*concentric*) bir yapısı vardır. Seyr-i sülûklerinin ileri safhalarına ulaşmış olan mutasavvıflar kendilerine oranla daha erken safhalarda olan sufilerin kendi vecdlerinin mahsûlü olan ifadelerini bu bağlamda yeniden yorumlayarak izâh ederler. Bu durumda birbirinden farklı hâlleri tecrübe eden sufiler aynı obje ve mevzularda değişik ve hatta zâhiren çelişik malumatlar ortaya koyabilirler. Ancak

Sufiler nezdinde insan-Tanrı ilişkisinin hayâtiyet noktası kalbdır; zira kalb hem ilâhî tecellilerin mazhariyet mahalli ve ziyâretgâhı, hem de nazargâh-ı ilâhîdir.

tasavvuf epistemolojisine göre bu olağan bir durumdur ve aslında söz konusu olan mazhar oldukları tecellilerin ortak-merkezli mâhiyetidir. Her sufi kendi perspektifi (makâmı) itibariyle muhatab olduğu vâkıyla ilgili olarak o vâkıyanın ona görünen yüzü kadarıyla sınırlı olan tecrübelerini ifade eder. Tasavvufî bilgi bu bağlamda objektivist kriterlerden ziyade ferdi tecrübeyi önceler ve objektiflik adına gelişigüzel tenkidleri sıhhatli bulmaz. Bilginin sadece bir zihni faaliyet mahsûlü olarak zühür etmesini değil, bizâtihi tecrübeye dayalı olmasını önemser. Bu mevzuya örnek olarak sufiler, “sağlıklı olmak” ve “sarhoş olmak” gibi insanın gündelik tecrübe alanı içerisinde olan mefhumlardan bahsederler. Bu durumların birer “hâl” olarak tecrübe edilip yaşanmasıyla onlar hakkında tafsilatlı malumatlar serdetmek arasındaki tabii farkı hatırlatırlar.

Sufilere göre bütün bu ontolojik ve epistemolojik faaliyetlerin mahali ve merkezi kalbdır. İmam Ebû Hâmid el-Gazâlî'nin “hakikat-i insâniyye” dediği bu kalb insandaki rabbânî bir latife, ilâhî bir cevherdir ve felsefecilerin “nefs-i nâtika” olarak isim-

lendirdiği şeye tekâbul eder. Nasıl ki cismânî kalb insan bedeninde hayâ tiyet arzeden bir konuma sahiptir, aynen buna benzer bir şekilde manevî kalb de insanlık mefhumunun merkezini oluşturur. Bu manevî kalb müdrik, âlim, ve ârif olan, aynı zamanda da şuur ve irâde sahibi olan rûhânî bir varlıktır. İnsanın hakikatini teşkil eden bu rabbânî latîfeyi yerine göre biz rûh, akıl, nefis, veya kalb lafızlarını kullanarak isimlendiririz. Ancak aslında atıfta bulunduğumuz aynı manâ ve hakikattir; onun değişik veçe ve görünümüne göre biz isimlendirmemizi gerçekleştiririz. Gazâlî'ye göre insanı Rabb'ine götüren vâsita bu kalbdır ve insan bu mevhibe-i ilâhiyyeyi kullanarak Allah (C.C.) hakkında sıhhatli bilgiye (*ma'rifetullâh*) ulaşır. İnsanı insan yapıp onu diğer mahlûkâttan ayıran işte bu mevhibedir. İnsanın tekamül derecesi bu vâsıtayı kullanmadaki mertebesiyle doğru orantılıdır. İnsanı Rabb'ine yakınlaştıran da bu melekesini kullanmadaki mahâretidir. İnsan dediğimiz varlığın asıl hakikati ve özü olan bu kalb aynı zamanda onun en temel bilgi edinme kaynağı ve vasıtasıdır.

Sufiler nezdinde insan-Tanrı ilişkisinin hayâtiyet noktası kalbdır; zira kalb hem ilâhî tecellilerin mazhariyet mahalli ve ziyâretgâhı, hem de nazargâh-ı ilâhîdir. Kalb insanın Allah'a (C.C.) en yakın olan boyutudur; onun ontolojik ve epistemolojik vüsat ve kapasitesi benzersizdir, rakipsizdir. Eşyanın hakikatine dair bilginin, ma'rifetullah ve tevhid bilgisinin merkez ve vasıtası olan bu kalb, insan terrakkî ve tenevvürünün de cereyân sahnesidir.

Tasavvuf erbâbı kalbe yükledikleri bu devâsa semantik çerçeveyi Kur'an-ı Kerim ayetleri şahidliğinde ortaya koymaktadırlar. Sufiler Kur'an-ı Kerim'in dinî teklif ve mesuliyetin muhâtabı olarak kalbi işaret ettiğine (2:225), iman ve inkârın mahallini kalb olarak tespit ettiğine (5:41; 16:22) vurgu yapmaktadırlar. Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kalb, bilgi ve idrâkin kaynağıdır; anlama, fikhetme ve akletme ameliyelerinin vâsıtası ve merkezidir (7:179; 22:46). Kalb insanın rabbânî çağrıya müsbet veya menfi cevap verme hususundaki en belirleyici melekesidir. İnsana Rabb'ini tanıtan da, onu Rabb'inden gâfil tutan da kalbdır. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim kalbin körlüğünden (22:46) ve hat-

ta mühürlenmiş olmasından (2:7) bahsetmektedir. Benzer bir biçimde sufiler Hz. Peygamber'in (S.A.V.) ifadelerinden hareketle kalblerin kontrolünün Allah'a (C.C.) ait olduğuna dikkat çekerler ve O'nu "Mukallibu'l-kulûb (kalbleri çevirip duran)" ve "Musarrifu'l-kulûb (kalbleri tasarrufu altında tutan)" olarak tavsif ederler. Bu noktadan hareketle sufiler tasavvuf ilmine *'ilmu'l-kulûb* ve *ma'rifetu'l-kulûb* dedikleri gibi bu yolun yolcularına da *ashâbu'l-kulûb*, *erbâbu'l-kulûb* ve *ehlu'l-kulûb* gibi kalb merkezli terimlerle hitâb ederler. Benzer bir şekilde, Ebû Tâlib el-Mekkî örneğinde olduğu gibi (*Kûtu'l-kulûb*), pekçok mutasavvıf müellif tasavvuf teori ve pratiğini izâh ettikleri eserlerine kalb mefhumunu merkeze alarak isimler vermişlerdir.

Sufilere göre Allah'a (C.C.) yaklaşmak (*tekarrub-i ila'llâh*) ancak O'na hakkıyla tâat ve ibâdetle bulunmakla mümkün olur. Tekarrub makâmına O'nun rızâsına nâil olanlar vâsıl olabilir. Bu rızâ makâmına ilim ve amel birlikteliği neticesinde varılır. Kuru bir zihin jimnastiği sonucu zuhûr eden ve sadece zihinde kalarak pratiğe dökülmeyen bir bilgi formu râğbete değer bir mefhum değildir. Aslolan bu bilginin amel-i sâlihler olarak toplumun da menfaatine sunulmasıdır. Amel-i sâlihlerle teyid ve tasdik edilmeyen bilgiyi sufiler gerçek anlamda ilim olarak görmezler. Aynı şekilde sözlerini amelleriyle tasdik etmeyen bilgi sahibine de âlim demezler. Bilgi tabiatı icâbı insanı daha güzele doğru sevkeder, sahibinde tevâzu ve olgunluk gibi güzel hasletlerin ortaya çıkmasına vesile olur. Bu bağlamda ilim ve amel birbirine çok sıkı bir şekilde bağımlıdır ve beraberce sufiyi marifetullah ve tevhîde götürürler. Bu durum tasavvufî bilgiyi sadece epistemik bir "bilme" faaliyeti olmaktan çok ötelere götürmekte onu aynı zamanda varoluşsal bir "olma" şekline sokmaktadır. Yani "bilme" bir "olma" sürecidir ve hakkıyla "bilenler" ancak "olanlar"dır. Sufiler tasavvufun bu spesifik yönünün altını çizerek bazı paradokslu ifadeler kullanırlar. Mesela onlara göre yukarıda bahsettiğimiz kalbin hakikatini söyleyenler bilmez, bilenler ise söylemez; bu bilgiye aramakla ulaşamaz, ancak ulaşanlar da arayanlar olmuştur. Neticede "olmak" ve "bilmek", "bulmak" ve "aramak" birbirinin ön koşulu olarak işlev görür.

Başka bir ifadeyle sufilerin anlayışına göre Allah'ı (C.C.) bilme ancak O'nunla yakınlık kurmak yoluyla gerçekleşir. Bu yakınlık fiilî bir biçimde amelî ve tecrübî olarak kurulmadıkça O'na dair sıhhatli bilgiye ulaşamaz. Amelî yönü ağırlıklı olan takvâ, zühd, güzel ahlâk ve ibâdetler gibi nosyonlar yerine getirilmeden ilhâm, keşif, ma'rifet ve hakikat gibi epistemolojik boyutu ağırlıklı olan kazanımlar elde edilemez. Bu iki grup mefhumlar beraberce mürîdi tevhîde, yani tasavvufun nihâi hedefine ulaştırır. Bu hususta sufilerin sıklıkla zikrettikleri prensibe göre Allah (C.C.) bildikleriyle amel eden kullara bilmediklerinin bilgisini de bahşeder; zaten bildiklerinin hakkını ameller olarak yerine getirmeden bilmediklerinin bilgisinin peşine düşmek tasavvufî edeb bakımından nâhoş bir görüntü arzeder.

Amel-i sâlihlerle teyid ve tasdik edilmeyen bilgiyi sufiler gerçek anlamda ilim olarak görmezler. Aynı şekilde sözlerini amelleriyle tasdik etmeyen bilgi sahibine de âlim demezler.

Varlık skalasındaki kendi varlığının mâhiyet ve hakikatine vâkıf olmuş mümin, artık ehl-i tahkîk ve ehl-i tevhîd arasına katılmış bir muhakkik ve muvahhid olmuştur. Sufiler bu makâmı Cibril Hadisi'nde bahsi geçen "ihsân" makâmı olarak da formüle ederler. Bu düşünceye göre ihsân makâmındaki bir sufi, insan-Tanrı ilişkisi bağlamında ulaşabilecek çok yüce bir mertebeye erişmiştir. Artık o dâimî bir Allâh şuuru altında bütün hayatını tanzîm eder. Bu şuuru ona her an Allah'ın (C.C.) gözetimi altında olduğu bilincini verir ve bu bilinci dâim kılar.

Bir başka tasnif usulüyle sufiler bütün bir tasavvuf ameliyesini Allah'ın (C.C.) ahlâkıyla ahlâklanma faaliyeti olarak tasavvur ederler (*tahallakû bi-ahlâki'llâh*). Hak Taâlâ Sübhân'dır, bütün noksanlıklardan münezzehtir ve her türlü kemâlin Hâlik olarak mutlak sahibidir. O'nun varlığının mâhiyetine vâkıf olmak beşer algı ve idrâkinin fevkindedir. Hiçbir surette mahlûkâta benzemez. Biz O'nu ancak

Kitâb-ı Kerim’inde bize açıkladığı kadarıyla bilebiliriz. Kur’an ifadesiyle O Esmâ-i Hüsnâ sahibidir ve biz ancak bu isim ve sıfatlar yoluyla O’nun hakkında konuşabiliriz. Allah (C.C.) bu sıfatlardan bizâtîhi ulûhiyyete taalluk edenler müstesna olmak üzere dilediği kullarına dilediği kadarını verir; bu sıfatlarla vasıflanmalarını emreder. Aslı itibarıyla ve fitraten yeryüzündeki Allah’ın (C.C.) halifesi olarak yaratılmış bulunan insan bu sıfatlarla vasıflanabilme hususunda çok özel kabiliyetlerle donatılmıştır. Allah (C.C.) mutlak merhamet sahibidir, kullarının da bu sıfatla mevsuf olup merhametli olmalarını ister; O mutlak ilim sahibidir, kullarının da âlim olmalarını ister; O mutlak adâlet sahibir,

Potansiyel olarak bu sıfat hem erkek hem de kadınlarda mevcut olmasına rağmen, rahmetin en yoğun biçimde kuvveden fiile geçme durumu annelikle ortaya çıkar.

kullarının da âdil olmalarını ister... Bu şekilde O, halifesi olarak yarattığı insanın bu sıfatları olabileceğine güzel bir biçimde kendisinde yansıtmasını bekler. Bu bağlamda Allah (C.C.) kullarına değişik mâhiyette ve oranlarda kâbiliyetler vermiştir. Bu kabiliyetlerin zuhûru bazen belli özel durumlara bağlı olarak da gerçekleşebilir. Mesela bazı sufiler Allah’ın (C.C.) Kur’an-ı Kerim’de en hâkim sıfatı olarak beliren rahmet sıfatının kullarda makes bulunması ile ilgili şöyle nâzik bir fikir ortaya koyarlar: Potansiyel olarak bu sıfat hem erkek hem de kadınlarda mevcut olmasına rağmen, rahmetin en yoğun biçimde kuvveden fiile geçme durumu annelikle ortaya çıkar. Rahmet sıfatının coşmasıyla beraber annelik kadına, tabiri caizse, insanüstü bir nitelik kazandırır. Sufiler bu bağlamda “Cennet anaların ayağı altındadır.” hadis-i şerifine atıfta bulunarak anaların normal kullara vad edilen uhrevî mükâfâtların çok üzerinde, seçkin bir dinî hitâba nâil olduklarına dikkat çekmektedirler. Bu düşünceye göre kul bu sıfatlarla vasıflanmasındaki kâbiliyeti oranında insanlığında tekâmül eder ve halifeliğini özümseyerek icrâ eder. Allah’ın (C.C.) ahlâkıyla

ahlâklanma hususundaki kulun muvaffakiyet derecesi onun Rabb’ine yakınlaşmasıyla paralellik arzeder. Ne kadar çok ilâhî sıfat ne kadar yoğunlukta onda ma’kes bulursa, maneviyat derecesi o kadar yücelere ulaşır.

Sufiyyenin anlayışına göre bu tahalluk sürecinin kendine mahsus bir edebi de vardır. Dinî hayatın en temel prensiplerinden biri ulûhiyyet karşısında beslenen ubûdiyyet edebidir. Bu edebinin temelinde niyetin selîm olması fikri vardır. Niyetteki selâmet bütün ibâdet ve fiillerin olmazsa-olmaz şartıdır; niyeti riyâ ve gösterişin hiçbir çeşiti bulandırıp bozmamalıdır. İnsan-Tanrı ilişkisinde kul daima hüsnü zan içerisinde olmalıdır. Sufiler bu bağlamda tasavvuf terimlerinin sofistike bir biçimde tafsilatlı izahlarını formüle etmeye çalışmaktan ziyade bu terimleri hayata geçirerek ihlâslı bir biçimde fiilen pratiğe dökmenin gereği üzerinde dururlar. Tahalluk süreci bu durumda varoluşsal bir “olma”ya dayalı bir “bilme”yi ihtivâ eder. Başka bir deyişle tasavvuf epistemolojisinin nihayetinde ilim, âlim ve ma’lûm birlikteliği vardır; aynı fikri ma’rifet, ârif ve ma’rûf birlikteliği veya aşk, âşık ve ma’şûk beraberliği şeklinde ifade eden sufiler de vardır. Tasavvufdaki bu ontoloji-epistemoloji paralelliği çerçevesinde kendi varlığını tahkik edip muhakkik olan sufi artık tevhîdin bilgisine de ulaşmış muvâhid olmuştur. Tevhîd makâmı ehl-i tasavvufun nezdinde insan-Tanrı ilişkisinin zirvesini oluşturur.